

İslâm Hukukuna Göre Canlı Kalkan ile İlgili Hükümler Rulings on Human Shields According to Islamic Law

Yavuz GÖNAN

Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam
Hukuku Bilim Dalı
Asst. Prof., Gumushane University, Faculty of Theology, Department of
Islamic Law
Gumushane/Türkiye
yavuzgonan@gumushane.edu.tr ORCID: 0000-0003-4420-4112

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 6 Ekim / October 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 24 Kasım / November 2023

DOI: [10.53683/gifad.1372127](https://doi.org/10.53683/gifad.1372127)

Atıf / Citation: Gönan, Yavuz. "İslâm Hukukuna Göre Canlı Kalkan ile İlgili Hükümler /
Rulings on Human Shields According to Islamic Law". *Gifad: Gümüşhane Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi / The Journal of Gumushane University Faculty of Theology*, 13/25
(Ocak/January 2024/1): 237-266

İntihal: Bu makale özel bir yazılım ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by special software. No plagiarism was detected.

Web: <http://dergipark.gov.tr/pub/gifad>

Mail: ilahiyatdergi@gumushane.edu.tr

Copyright© Published by Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Gumushane University,
Faculty of Theology, Gümüşhane, 29000 Turkey. Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

İnsanlık tarihinde çeşitli gerekçelerle pek çok savaş meydana gelmiş ve bundan en çok etkilenenler de siviller olmuştur. Her ne kadar savaş, olgusal olarak istenilen bir şey değilse de gerçekleşmesi durumunda sivillerin, savaşın olumsuzluklarından asgari düzeyde etkilenmeleri arzu edilir. Bu bağlamda çatışmaların veya saldırıların hangi düzeyde yapılması gerektiği yönünde yasal düzenlemelerin varlığına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yasal düzenlemeleri ihlal edenlerin karşılaşacakları cezai müeyyidenin niteliği ve kapsamının tespiti de önem arz etmektedir. Böylece özellikle sivillerin can ve mal emniyeti mümkün mertebe temin edilebilsin. Tarihsel kayıtların da gösterdiği üzere sivillerin karşılaştığı en büyük problemlerden biri savaşlarda "canlı kalkan" olarak kullanılmalarıdır. İslâm hukuku canlı kalkan yapılan sivillere yönelik gerçekleştirilecek operasyonların niteliği ve düzeyi bakımından diğer hukuklardan farklı yasal düzenlemeler ortaya koymuştur. Bu noktada mezhepler Hz. Muhammed'in (s.a.s.) savaşlardaki uygulamalarını dikkate alarak kendi usulleri çerçevesinde hükümler tespit etmeye çalışmışlardır. Mezhepler veya fakihler arasında konuyla ilgili hüküm ve yaklaşım farklılıkları bulunmaktadır ki, bu da doğaldır. Çünkü fakihlerin yaşadıkları dönem veya coğrafyada, gelişen teknolojiye bağlı olarak savaş veya çatışmalarda da farklılaşmalar olmuştur. Bu çalışmada canlı kalkanla yönelik operasyonların meşru sınırlarına dair dört mezhebin görüşleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Mezhepler, Savaş Hukuku, Ceza Hukuku, Canlı Kalkan

Abstract

Throughout human history, numerous wars have taken place for various reasons, with civilians being the group most affected. Despite war being a highly undesirable phenomenon, it is important to ensure minimal impact on civilians in the event of its occurrence. Therefore, legal regulations are necessary to determine the appropriate level of conflict or attack. It is crucial to establish the form and extent of legal penalties for those who breach these regulations. Such measures help guarantee safety and protection of life and property, particularly for civilians. One of the most significant threats to civilians during wars is their use as "human shields," as historical records illustrate. Islamic law has established legal regulations that differ from other laws with regard to the type and extent of operations that can be performed against civilians who are being used as human shields. Sects have attempted to formulate provisions under their own procedures by considering the practices of Prophet Muhammad (PBUH) in wars. It is natural for there to be variations in interpretations and approaches among sects or jurists with regard to this issue. Due to variations in technology and geographical context during the time frame in which jurists lived, differences in conflicts and wars have arisen. This study will examine

the viewpoints of the four madhhabs regarding the rightful boundaries for operations against human shields.

Keywords: *Islamic Law, Madhhabs, Law of War, Criminal Law, Human Shields*

Extended Summary

War, which has maintained throughout human history, is a phenomenon that involves the most intense loss of life and property. War does not only take a place between warriors. In addition to this, innocent civilians such as women, children, the elderly people and the religious men have been also exposed to the negative effects of wars.

The causes and the sources of motivation for wars are different. The reasons include concrete elements such as expanding territories, owning water and agricultural basins, expanding and enriching economic resources. The sources of motivation are mostly religious arguments.

When we look at the history of warfare, the causes of wars have been largely determined by motivational sources; in fact, motivational sources have been used as the justification for these causes and the basis of legitimacy of wars. The consecration of the Crusades, which lasted for hundreds of years, as a way out for the economically cornered the Medieval Europe has showed us how effective the use of religious and ideological arguments as a source of motivation.

239

Legal regulations in other religions other than İslâm for the protection of innocent civilians from the negative effects of wars had been subjected in very late periods. Especially, when the texts of Judaism and Christianity is examined, it can be said that legal regulations for the protection of this group are almost non-existent.

Although the wars in the present time are based on ideological arguments, religious motives are highly determinative. The religious beliefs of a state or nation against which a war is waged may cause the attacks against them to be considered legitimate from their own point of view, and even the fact that they are of the same religion but belong to different sects may be a reason for the attack on the other side to be considered legitimate. In this context, innocent civilians being harmed by attacks against the other side's soldiers has not been considered to be objectionable.

The use of innocent civilians as human shields to win a war has a long history. As it has been mentioned in the research, for example, historical

records have showed that in the 7th century, the Chinese used members of “barbarian” tribes as human shields on the Turkish-Mongolian border and the Mongols used prisoners of war for the same purpose in front of the army during their invasions. Even Christian Europe had attempted to make legal arrangements for the protection of innocent civilians from the negative effects of wars, they had tried to make it real not through a single regulation, but through the Geneva Conventions, which consisted of several regulations in the 20th century. Nevertheless, innocent civilians had suffered the greatest damage, especially in the First World War, the Second World War and subsequent wars.

As far as Islām is concerned, the phenomenon of warfare had emerged as a command of Allāh during the 23 years historical period of the Medinan period for the Muslims to defend themselves and their homeland. The Prophet Muḥammad (PBUH) had taught Muslims how to treat enemy soldiers in wars in which he participated as an army commander and a head of state, and in other wars, and he had tried not to compromise the basic principles of the Qur’ān during war. He had endeavored to put into practice the principle that “War should be fought between soldiers; innocent civilians should not be directly involved in it.”. When he had seen that a woman had been killed in a battle, even though she was not a warrior, he had condemned this situation.

In later periods, the sects had made regulations on the law of war, by taking into account the practices of the Prophet Muḥammad (PBUH) and the Four Caliphs especially. The regulations on how prisoners of war should be treated as well as how innocent civilians should be treated during war are the first in the history of warfare. Through these regulations, the Islāmic army and soldiers had been tried to be kept away from exhibiting behaviors similar to the habits of the Jāhiliyya period. In fact, even the criminal sanctions for the treatment of innocent civilians, including those who were used as human shields, had been determined. In this respect, it can be said that Islāmic law had pioneered other laws and had a more systematic attitude than them at this point.

In this research, the views of the four fiqh sects of thought on the phenomenon of “human shields”, the measurement of the legitimacy of the treatment of human shields, and the penal sanctions to be applied to those who exceed the legitimate limits have been discussed and it has been hoped that this research will shed light on similar studies.

Giriş

Kelimenin tam anlamıyla bir koruma aracı olarak kullanılan, değişik boyut ve şekle sahip bir nesneyi ifade eden “kalkan”, temel bir askerî kavram olarak savunma yapmak ve insan vücudunu yaralanmaktan korumak amacıyla farklı bağlamlarda kullanılan evrensel ve kültürlerarası bir aracı ifade eder. “Canlı” kelimesi “kalkan” kelimesine sıfat yapıldığında mesele daha da karmaşık hale gelmektedir. Genel anlamda canlı kalkan¹ ifadesi sivillerin savaşın ortasında koruyucu bir işlev kazandığı durumları ifade eder. Yani canlı kalkan yapılan bedenler, teknolojinin bir insan eylemi biçimi olabileceği anlamında irâdî veya gayr-ı irâdî bir savaş teknolojisine dönüştürülür ve cansız kalkanlar gibi saldırı ve savunma arasında bir diyalektiği cisimleştirir.² Sivillere canlı kalkan statüsü atfetmenin semiyotik gücü bedenlerinin silah olarak yeniden kavramsallaştırılmasını ve onları meşru askerî hedeflerin uzantısı olarak tanımlayarak kendilerine uygulanan şiddetin rasyonelleştirilmesini mümkün kılar. Bu yönüyle masum siviller, potansiyel olarak öldürülebilecek bir özneye dönüştürülmüş olmaktadır.³

Canlı kalkan,⁴ askerî unsurlara eşlik etmek zorunda bırakılanlar, rehinelere gibi gayr-ı irâdî olanlar ve gönüllüler olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır.⁵ Çalışmada bunlardan ilk ikisi konu edilecektir.⁶

¹ Bu terkinin İngilizcesi “human shields” Arapçası ise “تترس” tur.

² Bk. Neve Gordon - Nicola Perugini, “The Politics of Human Shielding: On the Resignification of Space and the Constitution of Civilians as Shields in Liberal Wars”, *Environment and Planning D: Society and Space* 34/1 (2016), 2-3.

³ Romain Douillard, “Human Shields in Contemporary Conflicts”, *IRSEM* 112 (2021), 7.

⁴ YÖK-TEZ veri tabanı incelendiğinde canlı kalkan konusunu ele alan bir tane Yüksek Lisans çalışması (bk. Müge Dalkıran, *İnsan Hakları Aktivizminde Beden Kullanımı: Gönüllü Canlı Kalkanlar* (Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul Bilgi Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2015).) bulunmaktadır. Ancak bu çalışma bizim çalışmamızdan farklı olarak gönüllü canlı kalkan konusunu ele almaktadır. Bununla birlikte yaptığımız araştırmalar neticesinde canlı kalkan konusunu İslâm hukuku perspektifinden ele alan Türkçe çalışma tespit edilememiştir.

⁵ Daniel P. Schoenekase, “Targeting Decisions Regarding Human Shields”, *Military Review*, (2004), 26. ‘dan aktaran Tobias Vestner, “Addressing the Use of Human Shields”, *Strategic Security Analysis* 8 (2019), 5.

⁶ Canlı kalkan teriminden, üçüncü kısmı anlayan ve bunu işleyen çalışmalar bulunmaktadır. Bunlar arasında sayılabilecek Banu Bargu’nun çalışmasında canlı kalkan terimi “başkalarını yok etmek ve terörize etmek için değil organize şiddete direnmek ve başkalarını korumak için hayatını tehlikeye atan kişi” şeklinde tanımlanmaktadır. Bk. Banu Bargu, “Human Shields”, *Contemporary Political Theory* 12/4 (2013), 1.

Mantıktaki tanımın ilkeleri dikkate alındığında bu tanım, efradını câmi ağıyarını mâni olması bakımından diğer iki tanımdan ayrılmaktadır. Zira ilk ikisinde canlı kalkan olarak nitelenen sivil unsurlar zorlama altında askerî bir unsur hüviyetine sokulurlarken, yani canlı kalkan yapılırlarken Bargu’nun tanımında kişi, böyle bir eylemin içine gönüllü olarak dâhil olmakta, bir

Özellikle modern dönemlerde canlı kalkan olgusu, ölüm ve yaralanma riskine rağmen çatışmalarda sivillerin yaygın biçimde kullanıldığı askerî bir taktik⁷ özelliği kazanmıştır.⁸ Canlı kalkanın savaş taktiği olarak kullanılmasının pek çok amacı olmakla birlikte en yaygın olanları üç tanedir:

i) Askerî açıdan stratejik bölgelerin düşman ateşi ve saldırısından korunması amacıyla sivillerin bu bölgelere yerleştirilmesi ya da savaşçıların, sivillerin yoğun olduğu bölgelere konuşlandırılması suretiyle canlı kalkanların savunma amaçlı kullanılması.

ii) Saldırı kuvvetleri tarafından saldırı sırasında kendilerine misilleme yapılmasını engellemek amacıyla siper yapılmak suretiyle canlı kalkanların taarruz amaçlı kullanılması.

iii) Birliklerin veya askerî teçhizatın taşınması ya da keşif misyonlarına liderlik edilmesi gibi durumlarda manevralar ve saldırgan olmayan eylemler sırasında canlı kalkanların, işgücü amaçlı kullanılması.⁹

Canlı kalkan kullanılması hem devletler hem de siviller açısından pek çok problem ve ikilem barındırmaktadır. Devletler açısından “politik ve stratejik ikilemin yanısıra etik ve yasal ikilem”¹⁰ de söz konusudur. Devletler

bakıma saldırıların durması için kendi canını feda etmektedir. Dolayısıyla üçüncü kısmın canlı kalkan olarak nitelenmesi mümkün değildir. Nitekim Uluslararası İnsancıl Hukuk bağlamında human shields terimi, Bargu'nun tanımını içerecek özellikte değildir. Bk. https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule97, ts. (Erişim 09 Kasım 2022). Nils Melzer - Helen Durham, *International Humanitarian Law: A Comprehensive Introduction*, ed. Etienne Kuster (Geneva: International Committee of the Red Cross, 2016), 86.

Bunun yerine savaşı/saldırıyı durdurmak amacıyla “gönüllü olarak canını feda etme” özelliğini ihtiva eden yeni bir terimin oluşturulması daha yerinde olacaktır. Zira hem irâdî hem de gayr-ı irâdî unsuru içeren bir tanımın kullanılması hukukun normatifliğine de objektifliğine de katkıda bulunmayacaktır. Başka bir deyimle gayr-ı irâdî özellikteki canlı kalkanın öldürülmesi ile irâdî özellikteki canlı kalkanın öldürülmesi durumlarına benzer hükümler bağlanacaktır. Herhangi bir saldırıda sonuçları itibarıyla gayr-ı iradî canlı kalkanların (involuntary human shields) öldürülmesi ile iradî canlı kalkanların (voluntary human shields) öldürülmesi arasında alan uzmanları arasında farklı değerlendirmelerin varlığı yukarıda dikkat çektiğimiz hususun önemini, yani irâdî canlı kalkanlar için farklı bir terimin oluşturulmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bk. Eduard Hovsepyan, “Legality of Attacks Against Human Shields in Armed Conflict”, *UCL Journal of Law and Jurisprudence* 6/1 (2017), 181.

⁷ Taktik ile strateji arasında umum-husus ilişkisi mevcuttur. Strateji, hem savaş hem barış dönemini ilgilendiren bir kavram özelliği taşıırken taktik, daha ziyade muharebenin düzenlenmesi ve yönetilmesini çağırıştırır. Detaylı bilgi için bk. Bora İyiat, *Türk Savaş Sanatı* (Ankara: Kripto, 2020), 18.

⁸ Bk. Vestner, “Addressing the Use of Human Shields”, 3.

⁹ Bk. Douillard, “Human Shields in Contemporary Conflicts”, 4-5.

¹⁰ Bk. Douillard, “Human Shields in Contemporary Conflicts”, 7.

“bir yandan saldırılarının hedeflerini değiştirmemeye karar verdikleri takdirde birçok sivilin hayatını riske edebilirler. Bunun sonucunda da tüm politik maliyetlerin yanısıra uluslararası toplum ve kamuoyu nezdindeki imajlarını zedeleyebilirler.”¹¹ Nitekim “canlı kalkanlarla karşı karşıya kalan silahlı kuvvetler, operasyonlarının meşruiyetini sarsabilecek sivil kayıplara neden olmak ile askerî kayıplara yol açan saldırılardan kaçınmak arasında ikileme karşı karşıya kalabilmektedir.”¹² Neticede bu tekniği benimseyen taraf, karşı tarafın sivil kayıplardan kaynaklanacak olası siyasi reaksiyonun etkisiyle askeri müdahalede bulunulmasını engellemeyi amaçlamaktadır.¹³ Canlı kalkan kullanımı karşı tarafın, görevini tamamlamasına engel olmasının yanısıra sivilleri de büyük bir risk altına sokabilmektedir. Sivillerin canlı kalkan olarak kullanılmasının etkisi, saldırı durumunda gerçekleşebilecek insan kaybı ile tümüyle bağlantılıdır. Sivil ölüm veya yaralanma olasılığı ne kadar yüksek olursa canlı kalkan kullanımı, saldırıları o kadar etkili bir şekilde caydıracaktır. Aynı şekilde bir saldırı durumunda sivil kayıplar ne kadar yüksek olursa karşı tarafın etik olmayan ve hatta yasadışı davranışından ötürü etkili bir şekilde suçlanması da mümkündür. Sonuç itibariyle düşük olasılıklı kayıp durumunda bile canlı kalkanlar, masum statülerine rağmen herhangi bir saldırının sonuçlarına maruz kalmaktadırlar.¹⁴

Tarihsel süreçte canlı kalkan terimi, II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkmakla birlikte uygulama alanı yeni değildir. Zira 7. y.y.'da Çinliler, Türk-Moğol sınırında “barbar” kabilelerin üyelerini Moğollar ise işgalleri sırasında savaş esirlerini ordu önünde aynı amaçla kullanmaktaydı.¹⁵ Mâverdî'nin (ö. 450/1058) sözlerinden; İslâm'ın, sivillerin kasten öldürülmesini yasakladığını bildikleri için düşmanın, bunları kalkan yapmaktan çekinmedikleri ve bu yolla müslümanların savaş hak ve yükümlülüklerini engellemeye çalıştıkları anlaşılmaktadır.¹⁶

¹¹ Douillard, “Human Shields in Contemporary Conflicts”, 7.

¹² Vestner, “Addressing the Use of Human Shields”, 3.

¹³ Bk. Matthew V. Ezzo - Amos N. Guiora, “A Critical Decision Point on the Battlefield - Friend, Foe, or Innocent Bystander”, *SSRN Electronic Journal*, (2008), 14.

¹⁴ Vestner, “Addressing the Use of Human Shields”, 5.

¹⁵ Douillard, “Human Shields in Contemporary Conflicts”, 3. Ayrıca bk. Justin Marozzi, *Tamerlane: Sword of İslam, Conqueror of the World* (Cambridge: Da Capo Press, 2006), 13.

Cengiz Han'ın, generallerine yapmış olduğu bazı tavsiyeler dikkate alındığında özellikle Moğolların, sistematik bir savaş stratejisi ve taktiği olarak sivilleri canlı kalkan şeklinde kullandıkları söylenebilir. Tavsiyesi için bk. Marozzi, *Tamerlane*, 13.

¹⁶ Bk. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Mu'avvaz - Âdil Ahmed Abdülmevcüd (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1999), 14/186.

Çoğunluk tarafından uluslararası hukukun başlangıcı kabul edilen Westphalia Antlaşması'nın (1648) imzalandığı¹⁷ "XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren uluslararası toplum, savaştaki düşmanca tutumlara yönelik kuralları ayrıntılı şekilde düzenleyen uluslararası antlaşmalar aracılığı ile silahlı çatışmaların neden olduğu ıstırapı sınırlamaya çalışmıştır."¹⁸ Böyle olmasına rağmen Cenevre Sözleşmeleri'ne kadar yakın tarihte Amerikan İç Savaşı'nda savaşıtlara yönelik izinsiz saldırıları önlemek amacıyla rehinelerin, önleyici rehinerler olarak kullanılması; benzer uygulamaların Güney Afrika Boer Savaşı'nda,¹⁹ Fransa-Prusya Savaşı'nda²⁰ ve her iki Dünya Savaşları sırasında devam etmesi; canlı kalkan kullanımına yönelik kısıtlayıcı kuralların getirilmesinden sonra bile İran-Irak Savaşı'nda, Körfez Savaşı'nda, Rusya-Çeçenistan çatışmasında ve İsrail-Filistin çatışmalarında²¹ benzer vakaların bildirilmesi²² özellikle Hıristiyan Avrupa devletlerinin ve Yahudi İsrail devletinin, sivilleri canlı kalkan yapmakta beis görmediklerine işaret etmektedir.

Tarih boyunca yapılan savaşlar belli gayeleri hedeflemiştir. Bunları belirleyen etkenler dünyevî olabileceği gibi dinî de olabilmektedir. Savaşma amaçları bakımından İslâm ile diğer hukuk sistemleri arasında ciddi farklılıklar bulunmaktadır. Bu amaçlar sivillerin savaşlarda canlı kalkan yapıp yapılmamasında da belirleyici olmaktadır. "Yaratılıp yeryüzüne gönderildiği andan itibaren insanoğlu ile birlikte varlık sahnesinde yer alan savaşların amaç ve gerekçeleri toplum ve dönem itibariyle farklılık göstermektedir. İslâm öncesi dönemde kabile savaşları, otlak ve sulak alanları ele geçirmeyi, kan davası gütmeyi ve intikam almayı hedeflemektedir. İnsanoğlu gelişip modern hayata geçtikten sonra ise savaşların hedeflerinde çeşitlenme söz konusu olmuştur. Gelecekte karşı karşıya gelme potansiyelini bertaraf etmek, düşmanı korkutup caydırmak amacıyla yapılan önleyici

¹⁷ Bk. Yusuf Aksar, *Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk* (Ankara: Seçkin, 2021), 1/29.

¹⁸ Paolo Fusco, "Legal Status of Human Shields", (2003), 2.

¹⁹ Bu savaş hakkında detaylı bilgi için bk. Hüseyin Günarslan, "Güney Afrika'da İngiliz-Boer Savaşı ve St. Helena Adası'ndaki Boer Esir Kampları", *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/20 (30 Mayıs 2020), 6-26.

²⁰ Bu savaş hakkında bilgi için bk. "Fransa-Prusya Savaşı", *Vikipedi*, 26 Ekim 2022.

²¹ İsrail, işgal ettiği bölgede Filistinlilere yönelik "Neighbour Procedure/Erken Uyarı Prosedürü" uygulamaktadır. Bu prosedüre göre askerî güçlerin, amaçlarına ulaşmasına yardımcı olmak ve aldıkları riskleri azaltmak amacıyla Filistinli bir sivil tehlikeye maruz bırakılmaktadır. Bu kişi gönüllü olarak yardım etse bile klasik anlamda olmasa dahi gerçek anlamda bir canlı kalkan işlevi görmektedir. Bk. Roland Otto, "Neighbours as Human Shields? The Israel Defense Forces' 'Early Warning Procedure' and International Humanitarian Law", *Revue Internationale de La Croix-Rouge/International Review of the Red Cross* 86/856 (Aralık 2004), 780.

²² Fusco, "Legal Status of Human Shields", 4-5.

savaşlar/saldırıları, siyasi ve iktisadî savaşlar buna örnek verilebilir. Bu tür savaşlardaki hedefler arasında dünyaya hâkim olmak, diğer milletlerin kaynaklarını ele geçirmek, maddî ve millî kaygılarla diğer milletlerin içişlerine karışmak ve kendi harici menfaatlerini gözetmek gibi hedefler de bulunmaktadır. Dünyevî etkenlerin yanısıra dinî etkenler de söz konusudur. Papa ve Kilise'nin yüceltip teşvik ettiği Haçlı Savaşları gibi pek çok savaşın muharrik unsurunun altında da bu husus yatmaktadır.”²³

İslâm düşüncesi savaşın etkenleri ve sebepleri bakımından diğer inançlardan tümüyle farklılık göstermektedir. İslâm'da savaşmaktaki asıl amaç insanları karanlıklardan aydınlığa çıkartmak, dünya ve ahiret mutluluklarını ihtiva eden hak dini seçenleri mütemadiyen desteklemek, hakikatin önündeki engelleri ortadan kaldırmak, siyasetçi ve yöneticilerin kendi halkına yönelik zulmünü bertaraf etmek, saldırganlığı engelleyip İslâm ümmetini korumaktır.²⁴ Diğer din ve inanışların aksine amaçları dikkate alındığında İslâm dininin, hedeflerine ulaşma noktasında sivilleri savaşlarda canlı kalkan yapmayı bir savaş politikası ve stratejisi haline getirmesi düşünülemez. Nitekim İslâm tarihi kaynaklarına bakıldığında bunu çağrıştıran bir örneğe rastlamak mümkün değildir. İslâm dini, böyle bir anlayışa ve uygulamaya cevaz vermediğine göre fıkıh külliyatında da sivillerin müslümanlar tarafından canlı kalkan yapıp yapılmaması konusu ele alınmamıştır. Bunun yerine düşman unsurlar tarafından canlı kalkan yapılan müslüman veya gayrimüslim sivillere yönelik müslüman askerlerin nasıl muamele etmesi gerektiği konusu ele alınıp hukukî düzenlemeler yapılmıştır. Bu çalışma, bu konu ekseninde şekillenecektir.

Yapılış şekilleri itibarıyla savaşlar eskiden beri ya düzenli ve büyük orduların karşılıklı çarpışması ya da vur-kaç taktiği şeklinde yapılmaktadır.²⁵ Özellikle Hz. Muhammed (s.a.s.) döneminde her iki yöntemin uygulandığını gösteren pek çok örnek mevcuttur.²⁶ Mezhepler de Hz. Muhammed'in (s.a.s.) siyerini esas alarak kendi fikhî perspektifleri ve yöntemleri doğrultusunda savaş hukuku²⁷ anlayışlarını şekillendirip geliştirmişlerdir.

²³ Bk. Muhammed eş-Şalaş, “Ahlâkiyyâtü'l-harb fi'l-fıkhi'l-İslâmî”, *Câmi'atü'l-Halil li'l-Buhûs* 3/1 (2007), 109.

²⁴ Bk. Şalaş, “Ahlâkiyyâtü'l-harb fi'l-fıkhi'l-İslâmî”, 109.

²⁵ Bk. Veliyyüddin Abdurrahmân Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Abdullah Muhammed Derviş (Dimaşk: Dâru Ya'rib, 2004), 1/457.

²⁶ Bu örneklerle ilgili detaylı bilgi için bk. Ali Bakkal, *İslâm'da Savaşın Meşrûiyet Sebepleri* (İstanbul: Rağbet, 2018).

²⁷ Günümüz uluslararası hukukunda konunun isimlendirilmesinde belli bir standart oluşturulabilmiş değildir. Savaş Hukuku, Silahlı Çatışmalar Hukuku veya İnsancıl Hukuk

Hız. Muhammed'in (s.a.s) ordu veya birliklerine bizzat komuta ettiği savaşlara gazve²⁸ bir başkasını bu amaçla görevlendirdiği savaşlara ise seriyye²⁹ denilmektedir. Cahiliyye dönemi savaş hukuku anlayışından farklı olarak Hız. Muhammed (s.a.s) kendi döneminde yapılan savaşlarda müslümanlar tarafından uyulması gereken kurallar vaz etmiştir. Vahyin ışığında ve denetiminde belirlenen bu kurallar vasıtasıyla Hız. Muhammed (s.a.s) savaş hukuku alanında ciddi bir devrim gerçekleştirmiştir. İslâm öncesi dönemde Arap kabilelerinin mihver özelliği olan asabiyet/kabilecilik³⁰ anlayışı savaş hukukunu şekillendirirken İslâm ile birlikte ahlâkî ve hukûkî normlar getirilmiştir. Bunların arasında kabile savaşları sırasında mağdur olan kadın, çocuk, yaşlı gibi bireylerin savaş sırasında haklarının korunmasını sağlayacak ve düzenleyecek hukukî mekanizmaların oluşturulmasının yanısıra düşman tarafından canlı kalkan yapılan sivillere yönelik saldırının niteliğini belirleyen düzenlemeler de yer almaktadır.

Fikhî mezhepler özelde Hız. Muhammed (s.a.s.), genelde raşit halifeler ve sonrasındaki dönemlerde gerçekleştirilen uygulamaları dikkate alarak bir savaş hukuku teorisi geliştirmişlerdir. Hiçbir başlangıç nihâî özellik taşımadığı gibi zamanın ve mekânın değişmesinin yanısıra savaş teknolojisindeki gelişmelere koşut olarak müçtehitler yeni durumlara farklı çözüm önerileri getirmişlerdir. Konuyla ilgili yapılacak başka çalışmaların ortaya koyacağı yeni veriler saklı kalmak şartıyla savaş hukuku ile cezâ hukuku arasında somut ve sağlam ilişkiyi fikhun tesis ettiği söylenebilir. Bu ilişkinin, özellikle canlı kalkanlara yönelik yapılacak saldırıların niteliğini de farklılaştırdığını klasik fıkıh literatüründe görmekteyiz. Başka bir ifadeyle mezhepler meşru bir savaş halinde olursa bile müslüman veya gayrimüslim sivillerin zarar görmesini azaltmak amacıyla yapılacak saldırılara uygulanacak cezaî müeyyidelerin neler olabileceği yönünde mevzuat

şeklinde kullanımlar bulunmakla birlikte bu çalışmada savaş hukuku tabiri kullanılacaktır. Mezkûr terimler hakkında bk. Aksar, *Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk*, 1/175; Melda Sur, *Uluslararası Hukukun Esasları* (İstanbul: Beta, 2021), 292.

²⁸ Bk. Hüseyin Algül, "Gazve", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Ekim 2022).

²⁹ Bk. Serdar Özdemir, "Seriyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Ekim 2022).

³⁰ Kabilecilik olgusu; cahiliyye dönemi Arap kabilelerinin siyasi ve toplumsal birlikteliğini şekillendirme özelliğine sahiptir. Bireylerini cemaat ve kan birlikteliği esasına dayalı olarak bir araya getiren bu olgu/rabita vasıtasıyla her bir kabile o dönemde kendini güvende hissetmekteydi. Bk. Ahmed İbrahim eş-Şerîf, *Mekketu ve'l-Medînetu fi'l-câhiliyyeti ve 'ahdî's-Resûl* (yy: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1985), 42. Kendi güvenlik politikalarının başat özelliğini taşıyan bu rabita, cahiliyye dönemi Araplarının savaş hukukunu "kabile üyesi zulme uğradığında ona yardım edecek, zalim olduğunda da onun yanında duracak şekilde" belirlemektedir. Bk. Şerîf, *Mekketu ve'l-Medînetu*, 43, 70.

oluşturmuştur. Bu yönüyle İslâm hukuku, diğer dinlerden temayüz etmektedir.

1. Hanefî Mezhebine Göre Canlı Kalkan

Diğer mezheplerin aksine Hanefîler, müslüman askerlerin canlı kalkan saldırı yapmasının meşrûiyeti konusunda savaşın türü bakımından ayırında bulunmamaktadır. Onlara göre savaşın muhasara veya meydan savaşı şeklinde olmasının önemi yoktur.

Hanefî mezhebine göre düşman kalesinin İslâm ordusu tarafından kuşatıldığı sırada surların üzerinde müslümanların çocukları dahi canlı kalkan yapılırsa bu durum savaşın devam etmesine engel değildir. Buna göre uzaktan saldırı mahiyetinde ok atışı yapılmasında veya mancınık ile saldırmakta bir sakınca yoktur.³¹ Ancak canlı kalkan yerine düşman askerlerinin hedef alınması gerektiği vurgulanmıştır.³² Yapılan atış sonucunda veya kaleye su basılması ya da kalenin yakılması türünden yapılan saldırılar sırasında canlı kalkanın ölmesi halinde öldüren müslümanın diyet veya kefâret ödemesi gerekmediği belirtilmiştir.³³ Hanefîler sivillerin saldırıya maruz kalmaları meselesinde onların dinî aidiyetlerini doğrudan dikkate almak yerine savaşçı niteliğine sahip olup olmamalarını konuyla ilgili hükme dayanak kılmışlardır. Buna göre gayrimüslim olup savaşçı olmayan kadın, çocuk, yaşlı, âmâ, kötürüm, ma'tûh

³¹ Serahsî'nin belirttiği üzere; müslümana isabet edeceğinin kesin olarak bilinmesi durumunda saldırı yapılması İmam Muhammed'e göre helâl değildir. Bu konuda Muhammed'in, Şâfiî ile aynı görüşte olduğunu dile getiren Serahsî, Muhammed'in böyle bir saldırı neticesinde uygulanacak cezâi müeyyide ile ilgili görüşünden bahsetmemektedir. Buna göre saldırı yapılmasını helâl görmeyen İmam Muhammed'in, saldırı neticesinde canlı kalkanın ölmesi durumunda cezâi müeyyidenin uygulanmasını gerekli görmediği söylenebilir. Bk. Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beirut: Dârü'l-Ma'rife, 1409/1989), 10/65.

³² Doğrudan hedef alırken müslüman asker gücü nispetinde canlı kalkan ile düşman askeri arasında bilfiil ayırında bulunmalıdır. İkisini ayırt edememesi halinde ise en azından düşmanı vurmaya niyet etmelidir. Ebü'l-Hasen Nürüddîn Ali b. Sultân Muhammed Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-Înâye bi şerhi'n-Nukâye*, thk. Muhammed Nizâr Temîm - Heysem Nizâr Temîm (Beirut: Dârü'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, 1418/1997), 3/261.

³³ Bk. Ebü Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *es-Siyerü's-sağîr*, thk. Mecîd Haddûrî (Beirut: ed-Dârü'l-Müttehide, 1975), 135. Ebü Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Asl*, thk. Mehmet Boynuakalın (Beirut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012), 7/455. Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd Ebü Yûsuf, *er-Redd 'alâ Siyeri'l-Evzâ'i*, thk. Ebü'l-Vefâ el-Afgânî (Haydarabad: Lecnetü İhyâi'l-Ma'ârifî'n-Nu'mâniyye, ts), 65-66.

Ebü Hanîfe ve arkadaşlarına göre böyle bir saldırı neticesinde canlı kalkanın ölmesi halinde kefarete ödenmesi gerektiğini belirten kaynaklar da mevcuttur. Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Suğdî, *en-Nütef fi'l-fetâvâ*, thk. Salahaddin en-Nâhî (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984), 2/710.

gibi sivillerin doğrudan hedef alınmalarını özellikle belirtmektedirler. Bununla birlikte sivillerin isabet alması durumunda müslüman askerin diyet veya kefâret ödemekle tecziye edilmesini hukuka uygun bulmamaktadırlar.³⁴

Ceza hukuku bakımından diğer mezheplerin gerekçelerini yetersiz ve işlevsiz bulan Hanefî fukahâsı, yaklaşımlarını naklî delillerden ziyade aklî gerekçelerle desteklemektedirler. Şayet müslümanlar sivilleri kalkan yaptıkları gerekçesiyle saldırı yapmaktan kaçınırsa düşmanın, müslümanları öldürme ve İslâm ordusuna galebe çalma olasılığı artacaktır. Hâlbuki gerekmesi halinde düşman ile savaşılmaması farz olup yerine getirilmediği takdirde cihad engellenmiş olacak ve böylece müslümanlar engellenmesi gereken bir zarar³⁵ görecektir. Bu ise kabul edilebilir değildir. Zira “zarar-ı âmmu def’ için zarar-ı hâs ihtiyar olunur”³⁶ ve “zarar-ı eşedd zarar-ı ehaff ile izale olunur”³⁷ gibi ilkeler zararın bertaraf edilmesini kural altına almaktadır. Ayrıca “müslüman askerlerin tazminat ödeme endişesi farz-ı ayn olan cihadın ikâme edilmesine engel oluşturacaktır.”³⁸

Hanefî mezhebinin genel görüşünün aksine Hasan b. Ziyâd (ö. 204/819) müslüman canlı kalkana atış yapılmasının caiz olmadığını,³⁹ buna rağmen öldürülmesi durumunda diyet ve kefâret ödenmesi gerektiğini belirtmektedir.⁴⁰ Müslümanın canının her halükârda masum olduğu ilkesini esas alan İbn Ziyâd, savaş yükümlülüğünün yerine getirilmesini gerektiren bir zaruret bulunması durumunda atış yapılmasını câiz görmektedir. O, hükmün, zaruret ilkesine göre takdir edileceğini belirterek bu meseleyi açıktan ötürü ölecek durumda olan kişinin bir başkasının malını haksız yere almasına hukuken verilen ruhsata kıyas etmektedir. Buna göre hırsızlık hükümlerinin uygulanmasını gerektiren böyle bir duruma, zarurete binaen hırsızlık cezası verilmesi bile o kişi, aldığı malı tazmin etmekle yükümlüdür. Aynı şekilde müslüman canlı kalkanı öldürmek zorunda kalan kişi kısas ile cezalandırılmak yerine tazminat ödemekle yükümlü olmaktadır.⁴¹

³⁴ Şeybânî, *es-Siyerü's-sağîr*, 135.

³⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 10/65.

³⁶ Bu kâideye göre “hukukta asıl olan çoğunluğun yararının gözetilmesidir. Bir zarar söz konusu olduğunda da çoğunluğun zarar görmemesi esas alınır.” Mustafa Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kâideleri* (İzmir: Tıbyan, 2012), 88.

³⁷ Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kâideleri*, 90.

³⁸ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*, thk. Ali Muhammed Mu'avvaz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003), 7/396.

³⁹ Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 10/65.

⁴⁰ Kâsânî, *Bedâi'*, 7/396.

⁴¹ Bk. Kâsânî, *Bedâi'*, 7/396.

Ebû Hanîfe ile aynı dönemde yaşayan Evzâ'î (ö. 157/774) ve Leys b. Sa'd (ö. 175/791) ise Fetih sûresinin 25. âyetini⁴² delil getirerek müslüman canlı kalkanlar da dâhil olmak üzere hiç kimseye doğrudan atış yapılamayacağını belirtmektedir.⁴³ Bu noktada Ebû Yûsuf, Evzâ'î'nin, ilgili âyeti mevzusu⁴⁴ dışına çıkartarak tevil ettiğini belirtmekte ve "şayet yanlarında müslüman siviller bulunduğu gerekçesiyle düşmana saldırılması yasak olsaydı düşmanın, kendi sivilleri yanlarında bulunduğu zaman da yasak olması gerekirdi. Hâlbuki sivillerin öldürülmesini ilkesel olarak yasaklayan Hz. Muhammed (s.a.s.) Tâiflileri, Hayberlileri, Kurayza ve Nadîroğullarını kuşatmış ve Tâiflilere mancınık saldırısı yapılmasını istemişti. Benzer şekilde şehirler ve kalelerde çocuk, kadın, yaşlı, esir ve tüccar eksik olmadığı için düşmana saldırılmaması gerekseydi Hz. Muhammed (s.a.s.) bunu yasaklar ve onlarla savaşmazdı. Bununla birlikte Tâiflilerle yapılan savaşlar dâhil diğer savaşlarda gerçekleşen olaylarla ilgili nakledilen rivâyetlerde selef-i sâlihîn döneminde siviller bulunduğu gerekçesiyle düşman kalelerine saldırı yapmaktan kaçındıklarına dair bir bilgi bize ulaşmamıştır"⁴⁵ diyerek görüşünü eleştirmiş ve buna dair yaklaşımını ortaya koymuştur.

2. Mâlikî Mezhebine Göre Canlı Kalkan

Mâlikîler canlı kalkana yapılacak saldırının meşrûiyetini bilfiil çatışmanın varlığına veya düşmanın galip gelme olasılığının mevcudiyetine dayanarak değerlendirmektedir. Şayet bu iki olasılık mevcut değilse müslüman olsun veya olmasın sivillere yönelik saldırıyı prensip olarak câiz görmemekle⁴⁶ birlikte canlı kalkanın gayrimüslim olması durumunda atış

⁴² ﴿وَلَوْلَا رَجَالٌ مُّؤْمِنُونَ وَنِسَاءٌ مُّؤْمِنَاتٌ...﴾

⁴³ Bk. Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî İbn Kudâme, *el-Muğni*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Abdülfettâh Muhammed el-Huluvv (Riyad: Dâru Alemi'l-Kütüb, 1417/1997), 13/141-142.

Kaynakta yer aldığı şekliyle Leys b. Sa'd'a göre fethedilmesi mümkün bir kalenin fethinden vazgeçilmesi haksız yere bir müslüman kalkanın öldürülmesinden daha tercihe şâyândır.

⁴⁴ Âyetin konusu, Hudeybiye Barış antlaşması sürecidir. Bu süreçte müslümanlar umre yapmak amacıyla Mekke'ye doğru yola çıkmışlar; ancak Mekkeliler tarafından şehre girmelerine izin verilmemiştir. Dolayısıyla şehir ne müslümanlar tarafından kuşatılmış ne de aralarında bilfiil çatışma yaşanmıştır. Bu nedenle Ebû Yûsuf; Evzâ'î'nin, canlı kalkanın öldürülmesiyle ilgili hükmün dayanağı olarak bu âyeti esas almasını eleştirmektedir. Âyetin kapsamı hakkında detaylı bilgi için bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'ul-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001), 21/305-307.

⁴⁵ Ebû Yûsuf, *er-Redd 'alâ Siyeri'l-Evzâ'î*, 66-68.

⁴⁶ Bk. Ebû Muhammed Celâlüddîn Abdullâh b. Necm İbn Şâs, *'İkdü'l-cevâhiri's-şemîne fi mezhebi 'âlimi'l-Medîne*, thk. Hamîd b. Muhammed Ahmer (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, "1423/2003), 1/318.

yapılmasının câiz olduğunu belirtmektedirler.⁴⁷ Buna karşın muhasara edilen kaledeki müslüman canlı kalkana saldırı yapılması hususunda düşmanın galip gelme olasılığı bulunsa bile atış yapılamayacağını dile getiren Mâlikîler bu noktada korku nedeniyle dahi olsa müslümanın kanının dökülmesinin mubah olmayacağı ilkesinden hareket etmektedirler.⁴⁸ Sıcak çatışma esnasında müslüman canlı kalkan düşman safları içinde zorla tutuluyorsa saldırı yapılmadığı takdirde müslümanların hezimete uğramasından, İslâm nizamının ortadan kalkmasından veya ehl-i İslâm'ın ve müslüman güç unsurlarının çoğunluğunun yenilmesinden endişe duyulması halinde müdafaa yapılması vaciptir. Buna göre canlı kalkanın masumiyeti hukuken ortadan kalkmış olmaktadır.⁴⁹ Nitekim Karâfî'nin (ö. 684/1285) de dile getirdiği şekliyle böyle bir tasarrufta maslahat-ı mürsele bulunmaktadır. Mâlikîler maslahat-ı mürselenin küllî, kat'î ve zarûrî özellikte olmasını şart koşmaktadır. Buna göre canlı kalkanlarla ilgili bazı durumları farklı hükümlere tabi tutmaları mezhep sistematigi içinde anlamlıdır. Örneğin kale içindeki müslüman canlı kalkanlara saldırı yapılmasını helâl görmemelerinin, yani saldırı yapılmasında müslümanların maslahatının bulunmamasının nedeni onlara göre küllîlik özelliğinin bulunmamasıdır. Başka bir deyimle kaleye saldırı yapılmaması halinde müslümanların geneline zarar verecek bir fesat bulunmamaktadır.⁵⁰ Dolayısıyla saldırı

⁴⁷ Bk. Muhammed b. Hâmid el-Vâilî, *Buğyetu'l-muktesid şerhu Bidâyeti'l-müctehid* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1440/2019), 8/4547. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrahmân Karâfî, *ez-Zahîre (fi'l-fikh)*, thk. Muhammed Hacî vd. (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 3/408.

⁴⁸ İbn Şâs, *İkdü'l-cevâhir*, 1/318. Karâfî, *ez-Zahîre (fi'l-fikh)*, 1994, 3/408.

⁴⁹ İbn Şâs, *İkdü'l-cevâhir*, 1/318. Karâfî, *ez-Zahîre (fi'l-fikh)*, 1994, 3/408.

Müslüman(lar) canlı kalkan edinen düşmanın, onları hezimete uğratma olasılığının bulunması durumunda İslâm ordusunun canlı kalkanların masumiyetini dikkate almamasında korku unsuru mezhep içinde temel kriter olarak benimsenmektedir. Nitekim hezimete uğrama korkusu, İslâm ordusunun maslahatına aykırıdır. Bu durumda zarar gören müslümanlardan maksat, İslâm ordusu mudur, yoksa müslüman canlı kalkanlar mıdır? Ayrıca müslümanların ne kadarının zarar görmesi müslüman canlı kalkanlara yapılacak saldırıda bir ölçüt olmaktadır? soruları da cevaplanmaya muhtaç görünmektedir. Desûkî'nin değerlendirmesine göre müslümanlardan maksat, canlı kalkanlar değil, düşmanla savaştan İslâm ordusudur. Buna göre hiçbir müslüman zarar görmeyecekse veya az sayıda müslümanın veya müslümanların yarısının zarar görmesi gibi olasılıklar mevcutsa müslüman canlı kalkanların hedef alınmaması, düşmanın hedef alınması önerilmektedir. Buna karşın mücahitlerin yarısından fazlasının zarar görmesi olası ise canlı kalkanların masumiyeti ortadan kalkmakta, İslâm ordusunun hem düşman unsurları hem de canlı kalkanları hedef almasında hukuken sakınca görülmemektedir. Saldırı esnasında, hedef alınan müslüman canlı kalkanların sayısı mücahitlerin sayısından fazla olsa bile yapılan saldırı hukuken geçerli görülmektedir. Bk. Muhammed b. Ahmed b. Arafê ed-Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî 'ala' ş-Şerhi'l-Kebîr* (Dârü'l-Fikr, ts.), 2/178.

⁵⁰ Bk. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrahmân Karâfî, *ez-Zahîre (fi'l-fikh)*, thk. Muhammed Hacî vd. (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 1/150.

yapılması câiz görülmemektedir.

Mâlikî fürû' kaynaklarında muhasara durumunda yapılacak saldırıyla ilgili üç farklı temel taktik üzerinde durulmaktadır. Bunların referansları da Hz. Muhammed (s.a.s.) döneminde yapılan savaşlardır. Bu taktikler de ateşli saldırı/kalenin ateşe verilmesi, düşman kalesinin suya gark edilmesi ve mancınık saldırısı olmak üzere üç şekilde olmuştur. Konuyla ilgili hukukî yaklaşımlarını ortaya koyan mezhep, kullanılacak taktiklerin yanısıra kale içindeki unsurların savaşçı olup olmadıklarını da dikkate alarak ayırında bulunmakta, uygulanacak taktiğin meşruiyetiyle ilgili olarak değişen durum ve şartlara göre görüşler ileri sürmektedir.

Konu bağlamında İbn Rüşd (ö. 520/1126) muhasara altındaki kalelerde sadece savaşçıların bulunması durumunda ateşli saldırı yapılmasıyla ilgili olarak el-Müdevvené'de geçtiği şekliyle saldırının câiz olduğunu, Sahnun'a (ö. 240/854) göre ise câiz olmadığını söylemektedir. Kalenin suya gark edilmesi veya mancınıkla ateşli olmayacak şekilde dövülmesi taktiklerinin ise kullanılabilmesi hususunda mezhep içinde ittifak bulunduğunu belirtmektedir.⁵¹

Şayet kale içinde savaşçıların yanısıra onların kadınları ve çocukları mevcutsa yapılacak saldırının niteliği konusunda mezhep içinde dört farklı görüş karşımıza çıkmaktadır:

251

i) Esbağ'a (ö. 225/840) göre ateşli saldırının yanısıra suya gark etme veya mancınık saldırısı yapılması câizdir.

ii) İbnü'l-Kâsım'a (ö. 191/806) göre bu taktiklerden hiçbirinin kullanılması câiz değildir.

iii) İbn Habîb'e (ö. 238/853) göre ateşli saldırı yapılması câiz değildir. Suya gark etme veya mancınıkla saldırı yapılması câizdir.

iv) el-Müdevvené'de geçtiği şekliyle İmam Mâlik'e (ö. 179/795) göre mancınık saldırısı câizken diğer iki taktik câiz değildir.⁵²

Şayet kale içinde savaşçıların yanısıra müslüman esirler mevcutsa mezhep içindeki ortak kanaate göre ateşli saldırı veya suya gark etme tekniklerinin kullanılması câiz değildir. Buna karşın mancınık saldırısı yapılması konusunda ihtilaf bulunmaktadır. İbnü'l-Kâsım'a ve Eşheb'e (ö.

⁵¹ Bk. Abdülbâkî b. Yûsuf b. Ahmed ez-Zürkânî, *Şerhu'z-Zürkânî 'alâ Muhtasar-ı Halil ve ma'ahu el-Fethu'r-rabbânî fimâ zehle 'anhu'z-Zürkânî*, thk. Abdüsselâm Muhammed Emîn (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2002), 3/200.

⁵² Zürkânî, *Şerhu'z-Zürkânî*, 3/200.

204/820) göre câiz iken İbn Habîb'in aktardığı şekliyle İmam Mâlik ve mezhebin Medine ve Mısır ekolüne göre ise câiz değildir.⁵³

3. Şâfiî Mezhebine Göre Canlı Kalkan

Düşman unsurlar kendi vatandaşlarını kalkan yapabileceği gibi müslümanları da kalkan yapabilirler. Bunları bilfiil çatışmanın yaşandığı sırada veya kale içinde canlı kalkan olarak kullanabilirler. Şâfiî mezhebi kaynakları, bu ayırlardan hareketle canlı kalkanlara yönelik uygulanacak taktiklerle ilgili farklı yaklaşımlar ortaya koymaktadır. Mâverdî'nin⁵⁴ dile getirdiği taktikler ve buna dair hukukî yaptırımlar şöyle açıklanabilir:

a) Düşmanın, kendi sivillerini canlı kalkan olarak kullanması

a.1) Bilfiil çatışma esnasında düşmanın, kendi sivillerini canlı kalkan yapması durumunda onların çatışma sırasında öldürülmesinde hukuken bir engel bulunmamaktadır.⁵⁵ Çünkü siviller bulunduğu gerekçesiyle saldırı yapılmadığı takdirde müslümanların hem savaşmaktan kaçınmaları hem de geri çekilmeleri söz konusu olacaktır. Hâlbuki İslâm dini geri çekilmeyi yasaklamaktadır.

a.2) Mütareke sırasında kalkan yapılması:⁵⁶ Mütareke sırasında İslâm ordusunun kendilerine yapacağı saldırıyı engellemek amacıyla düşmanın, sivilleri kalkan yapması iki şekilde gerçekleşebilir:

252

a.2.1) Hile olarak kalkan yapma: Bu durum, ne İslâm ordusu tarafından düşmanın muhasara edilmesine ne de sivillerin ölümüne neden olsa bile düşmana saldırı yapılmasına engeldir.

a.2.2) Savunma amaçlı olarak kalkan yapma: Bu şekilde taktik izlemeleri muhasaranın kaldırılmasını gerektirmez. Ancak kaledekilere yapılacak saldırının hukukî boyutuyla ilgili iki farklı görüş bulunmaktadır:

a.2.2.1) Cihat yükümlülüğünün yerine getirilebilmesi amacıyla saldırı yapılmasına mani bir durum yoktur. "Etkilenme ihtimalleri bulunduğu halde

⁵³ Zürcânî, *Şerhu'z-Zürcânî*, 3/200.

⁵⁴ Bk. Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebir*, 14/187-188. Ayrıca bk. Ebü'l-Mehâsin Fahrülsîlâm Abdülvâhid b. İsmâil b. Ahmed er-Rüyânî, *Bahrü'l-mezheb*, thk. Târik Fethî es-Seyyid (Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009), 13/246-249.

⁵⁵ Ayrıca bk. İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab fi dirâyeti'l-mezheb*, thk. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb (Dârü'l-Minhâc, 1428/2007), 17/456.

⁵⁶ Cüveynî böyle bir durumda yapılacak olan saldırının hukukî hükmüyle ilgili mezhep içinde üç görüşün bulunduğunu belirtmektedir: a) Kesinlikle haram, b) Caiz ve c) Mekruh. Bk. Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab*, 17/457.

kaleye mancınık doğrultulması hukuken câiz olduğu gibi sivillerin doğrudan hedef alınması da câizdir. Ayrıca saldırı yapmaktan kaçınılması halinde düşman, bu durumu, cihâdın yapılmasına engel olmak amacıyla bir taktik olarak kullanacaktır.”⁵⁷

a.2.2.2) Bu, saldırı yapılmasını engelleyen bir durum olduğu için prensip olarak yasaktır.⁵⁸ Çünkü “Hz. Muhammed (s.a.s.) sivillerin öldürülmesini yasakladığı gibi onları öldürmemizi gerektiren bir durum da söz konusu değildir. Kaffâl’ın (ö. 365/976) en sahih olarak nitelediği görüş budur.”⁵⁹

b) Düşmanın, müslümanları canlı kalkan olarak kullanması

Bu konu İmam Şâfiî ve onun içtihadı etrafında şekillenen yeni görüşler olmak üzere iki kısımda ele alınabilir. Diğer mezheplerden farklı olarak bu meseleyi en ince ayrıntısına kadar hükme bağlama çabası Şâfiî mezhebinde görülmektedir. Bu bağlamda önce Şâfiî’nin görüşünün aktarılmasında, ardından zamanla savaş şekillerinde gerçekleşen farklılıkların da dikkate alınmasıyla mezhep içinde oluşan genel kanaatin aktarılmasında fayda mülhaza edilmektedir.

İmam Şâfiî’ye göre müslüman askerler, mümkün merteye canlı kalkanları doğrudan hedef almamaya çabalamalıdır. Buna rağmen canlı kalkanı öldürmesi durumunda müslüman asker ceza olarak bir köle azat etmelidir.⁶⁰ Böyle bir durumda müslüman askerin, canlı kalkan yerine düşman askerini hedef alması esastır.⁶¹ Şayet düşman askerine hamle yapan müslüman asker, müslüman canlı kalkanı doğrudan hedef alıp öldürürse İmam Şâfiî’ye göre kısas cezası gereği öldürülür. Eğer “düşmanı öldürmeyi amaçladım. Ancak hataen canlı kalkanı öldürdüm” derse bu durumda diyet ödemelidir. Şayet “onun müslüman olduğunu bilmiyordum” derse bu durumda kendisine kısas cezası verilemeyeceği gibi diyet de alınmaz, fakat kefâret ödemelidir. Eğer ilk hamleyi canlı kalkanın ardına saklanan düşman askeri yapar ve müslüman asker de canlı kalkanı öldürürse; “düşmanı

⁵⁷ Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdülkerîm el-Kazvîni er-Râfiî, *el-'Azîz Şerhu'l-Vecîz*, thk. Alî Muhammed İvaz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997), 11/398.

⁵⁸ Ayrıca bk. Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *el-Mühezzeb fi'l-fıkhi'l-İmâm eş-Şâfiî* (Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 3/278.

⁵⁹ Râfiî, *el-'Azîz*, 11/398.

⁶⁰ Bk. Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *el-Ümm* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1983), 4/258. İmam Şâfiî, bu kısımda müslüman askerin diyet ödemesi gerektiğini belirtmektedir.

⁶¹ Şâfiî, *el-Ümm*, 1983, 4/260.

öldürmeyi amaçlamıştım” demesi durumunda da kefâret ödemelidir. Buna karşın “canlı kalkan yapılan müslümanı öldürmeyi amaçlamıştım” dediğinde kısas cezası gerekir. Çünkü onun hiçbir şekilde müslüman birini taammüden öldürme hakkı yoktur.⁶² İmam Şâfiî’nin ceza verilip verilmemesini ve verilecek cezanın niteliğini müslüman askerinin kesin bilgi sahibi olup olmamasına ve öldürmeyi kasten yapıp yapmamasına göre tespit ettiği görülmektedir. Buna göre müslüman asker canlı kalkanın müslüman olduğunu kesin olarak biliyor ve onu taammüden öldürüyorsa kısas cezasının gerekeceğini, müslüman olduğunu bilmiyor ve onu hataen öldürüyorsa kefâret ödeyeceğini, müslüman olduğunu biliyor ancak onu hataen öldürüyorsa diyet ödeyeceğini belirtmektedir.

Düşman, müslümanları canlı kalkan yaparken kendini koruma amaçlı veya fidye amaçlı hareket etmiş olabilir. Böyle bir durumda saldırı yapmanın veya muhasarada bulunmanın hukukî durumu şu şekilde değerlendirilmiştir:

b.1) Bilfiil çatışma söz konusu değilse “ve saldırı yapılmasını gerektirecek bir zaruret de bulunmuyorsa”⁶³ saldırı yapmaktan kaçınılması yönünde mezhep içinde ortak görüş mevcuttur. Ancak düşman yurdunda bir müslüman bulunuyorsa ve canlı kalkan statüsünde değilse saldırı yapılması câizdir. Buna karşın saldırı yapmak yerine muhasarada bulunmanın hukukî durumuna gelince bunu belirleyen olasılıklar şu şekilde belirtilebilir:

i) Elleriindeki müslüman canlı kalkanları öldürmelerinden kesin emin olunması durumunda düşmanın muhasara edilip savaşa hazır halde beklenilmesi câizdir.

ii) Kesin emin olunmaması, yani öldürecekleri yönünde zann-ı galibin bulunması durumunda ise iki olasılık söz konusudur:

1) Düşmana saldırılmamasında müslümanlar için bir tehlike söz konusu olmayabilir. Dolayısıyla canlı kalkanların hayatta kalmalarının

⁶² Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *el-Ümm* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1983), 6/38.

Müzenî bu meseleyi şerh ederken “amaçlama” olgusunu dikkate almadan sadece “bilme” olgusunu dikkate alarak uygulanacak ceza hakkında bilgi vermekte ve şöyle demektedir: “Şayet müslüman asker, kanının haram olduğunu kesin olarak bildiği müslüman canlı kalkanı öldürürse hem diyet ödemeli hem de köle azat etmelidir. Eğer bilmeden onu öldürürse diyet ödemez, sadece köle azat eder.” Bu noktada O, meseleyi dârü'l-harbdaki müste'menin öldürülmesi halinde uygulanacak cezaya kıyas etmektedir. Bk. Ebû İbrâhim İsmâil b. Yahyâ el-Müzenî, *el-Muhtasar min 'ilmi'ş-Şâfiî ve min ma'nâ kavlihi*, thk. Ebû Âmir Abdullah Şerefüddîn ed-Dâğıştânî (Riyad: Dâru Midrâc, 1440/2019), 2/505.

⁶³ Râfiî, *el-'Azîz*, 11/398.

sağlanması amacıyla düşmanı muhasara etmekten kaçınmak gerekir. Çünkü canlı kalkanların hemen öldürülmesi gibi bir tehlike bulunmadığı gibi düşmanla mütareke yapılmasında da müslümanlar için bir tehlike bulunmamaktadır.

2) Düşmana saldırılmaması halinde müslüman esirlerin harîm-i ismetine dokunulması gibi bir tehlike söz konusu olabilir. Dolayısıyla düşmana saldırmaktan kaçınılması gerekir.

b.2) Bilfiil çatışma gerçekleştikten sonra müslümanları canlı kalkan yapmaları: Böyle bir durumda esirlerin korunması amacıyla da olsa İslâm ordusu savaş meydanını hiçbir şekilde terk etmemelidir. Zira iki ordunun karşı karşıya gelmesi ile savaş kaçınılmaz olmaktadır. Bu durumda harbin gereği olarak saldırıda bulunması gereken müslümanların, canlı kalkanlar yerine düşmanı doğrudan hedef alması esastır.

Cüveynî; muhasara durumunda yapılacak saldırının hükmünü müslüman kalkanlara yönelik kullanılacak silahların⁶⁴ türü ile irtibatlandırarak farklı bir perspektifle şöyle açıklamıştır: “Fethedilmesi gereklilik arz eden bir kalede bir veya daha fazla müslüman bulunuyorsa ve kalenin fethi de ancak mancınık doğrultulması veya genel savaş araçlarının kullanılması ile mümkün ise durum şöyle değerlendirilir: Eğer bu savaş araçları kale içindeki müslümanlara doğrudan ulaşacak durumda ise bu araçların kullanılması kesinlikle yasaktır. Şayet kalede çok az sayıda müslüman bulunuyorsa ve saldırıdan doğrudan etkilenmeyecekleri yönünde de kuvvetli bir kanaat oluşmuşsa mancınıkla saldırı hususunda iki görüş mevcuttur: a) Kesinlikle yasaktır. Çünkü orada hem müslüman bulunmaktadır hem de atış yapılması durumunda o müslümanlar öldürülebilir. Hâlbuki Allah nezdinde dünyalık bir şeyin yok olması müslüman kanının dökülmesinden ehvendir. b) Saldırıdan doğrudan etkilenmeyecekleri için caizdir. Çünkü içinde bulunulan bölge dârü'l-harbirdir. Düşman ise müslüman esirleri kale içinde farklı noktalara yerleştirmiş olabilir. Bu ise onların, İslâm ordusuna karşı kendilerini güvence altına alma

⁶⁴ Tahrip etme, yok etme ve öldürme boyutu itibariyle savaş âletlerinin etkisi farklılık gösterdiği ölçüde bu tür âletlerin kullanımı hususunda fukahânın da görüşleri farklılaşmıştır. Fukahâ; su ve ateş gibi unsurlar dışında kılıç, mızrak, ok, kurşun, top gibi savaşlarda kullanılması âdet haline gelmiş âletlerin kullanılarak düşmanla savaşılacağı konusunda ittifak etmiştir. Bu ittifakın hukukî dayanağı ise savaşmanın meşruiyet kaynağı olan “فاقتلوا المشركين حيث وجدتموهم”/ Müşrikleri yakaladığımız yerde öldürün (Bakara, 2/191) âyetinin umûmî anlamıdır. Buna göre “Allah Teâlâ bu âyette müşriklerle savaşılmasını mutlak olarak emretmiş; hangi savaş âletinin kullanılacağı hususunda herhangi bir kayıt getirmemiştir” demektirler. Râfî, *el-'Azîz*, 11/394-395.

taktiğidir.”⁶⁵ Dolayısıyla bu görüşte olanlara göre bu hile saldırı yapılmasının önünde bir engel oluşturmamaktadır.

Birebir saldırı esnasında bir müslümanın kalkan edinilmesi durumunda hangi silahların hangi durumlarda kullanılacağına dair Cüveynî şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur: “Eğer bir düşman bir müslümanı kalkan edinmişse;

i) Bunu, müslüman savaşçıları doğrudan hedef almak yerine kendini korumak amaçlı yapmış olabilir. Bu durumda canlı kalkanı hedef almadan düşmanı hedef alma imkânı mevcutsa mızrak, kılıç gibi savaş aletleri kullanılabilir. Ancak ok atmaktan sakınılmalıdır. Çünkü ok atmak güvenilir bir saldırı taktiği değildir. Her ne kadar düşmanı hedef alsın da müslümanın isabet alması söz konusudur ve bu, helâl değildir.

ii) Düşman, müslüman birini kalkan edinerek savaşırken müslüman asker de kalkanı hedef almadığı takdirde düşmanın kendisini öldüreceğine dair bir kanaate sahip olmuşsa canlı kalkana isabet ettirmesi helâl değildir. Çünkü öldürüleceği yönünde kişide oluşan korku bir müslümanın öldürülmesinin nedeni olamaz. Böyle bir durumda müslüman kalkanı öldüren kişi günah işlemiş olmaktadır.”⁶⁶

c) Düşmanın; zimmî, müste'men veya köleyi kalkan olarak kullanması

256

Düşmanın zimmî, müste'men veya (müslüman) köleyi kalkan olarak kullanması durumunda saldırı yapılmasını gerektirecek bir neden bulunmadığı takdirde müslümanlar bu kişilere saldırı yapamaz. Çünkü bu kişilerin kanlarının dökülmesinin önündeki hukukî engel bu kişilerle yapılan ahittir/zimmet sözleşmesidir. Şayet saldırı yapılmasını gerektiren bir neden mevcutsa birebir çatışma esnasında bu kişileri kalkan yaptıkları gerekçesiyle saldırı yapmaktan kaçınıldığı takdirde düşmanın zafer kazanma olasılığı bulunur ve İslâm ordusunun zarar görmesi açığa çıkarsa saldırı yapılması câizdir. Ancak saldırı esnasında bu kişiler imkân ölçüsünde korunarak hedef alınmamasına özen gösterilir. Çünkü saldırıdan vazgeçmenin oluşturacağı mefsetet saldırının oluşturacağından daha fazladır. Küllî emirlere riayet edilmesi ve İslâm topluluğunun savunulması için bir grubun ölmesi

⁶⁵ Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab*, 17/458. Ayrıca bk. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Vasît fi'l-mezheb*, thk. Ahmed Mahmûd İbrâhîm - Muhammed Muhammed Tâmir (Kahire: Dârü's-Selâm, 1417), 7/22-23. Ebü'l-Abbâs Necmüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Ensârî İbnü'r-Rif'a, *Kifâyetü'n-nebih fi şerhi't-Tenbih*, thk. Mecdî Muhammed Sürûr Bâslûm (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 16/394-395.

⁶⁶ Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab*, 17/458-459.

ihtimal dâhilinde ise de saldırı yapılması câizdir. Canlı kalkan yapılan müste'men ve köleye yapılan saldırının hukukî durumu her ne kadar zimmiye yapılan ise de zaruret bulunmadığı halde müste'men öldürüldüğünde diyet ödenirken köle öldürüldüğünde kölenin kıymeti ödenir.⁶⁷

Bu taktiklerin hukukî yaptırımına gelince özellikle canlı kalkanın müslüman olması dikkate alınarak farklı hukukî yaptırımlar önerilmekte ve Mâverdi⁶⁸ tarafından, öldürülen müslüman canlı kalkanın hakkının tazmini hususunda dört farklı durum ortaya konmaktadır:

a) Kesin olarak müslüman olduğu bilinen canlı kalkanın kasten öldürülmesi durumunda konuyla ilgili iki olasılık söz konusudur:

a.1) Öldürülmesini gerektirecek bir zaruret bulunmadığı halde öldürülmesi: Bu durum, dâru'l-İslâm'da olduğu gibi kısas yapılmasını gerektirir. Zira savaş yapılan yerin "dâru's-şîrk" özelliğinde olması, müslümanın kanının dökülmesini mübah kılan bir neden değildir.

a.2) Öldürülmesini gerektirecek bir zarurete binaen öldürülmesi: Düşman saldırısının bertaraf edilmesi türünden bir zaruret söz konusu ise kısasın gerekliliği hususunda iki yorum mevcuttur. Bunları da İbn Ebî Hüreyre (ö. 345/956); mükrehe kısas uygulanmasıyla ilgili İmam Şâfiî'nin iki görüşünü tahrîç ederek şöyle aktarmıştır:

a.2.1) Mükrehe kısas uygulanması gerektiği gibi canlı kalkanı öldürene de kısas gerekir. Nitekim her ikisi de yani mükreh ile canlı kalkanı öldüren asker zaruret noktasında müşterektirler.

a.2.2) Mükrehe kısas gerekmediği gibi canlı kalkanı öldürene de kısas gerekmez. Bu durumda diyet ile birlikte kefâret öldürenin malından ödenmelidir. Nitekim şüphe nedeniyle kısas hükmünün düştüğü kasten adam öldürmenin diyeti bu şekildedir.

b) Müslüman olduğu kesin olarak bilinmeyen canlı kalkanın kasıt olmaksızın öldürülmesi: Böyle bir durum kısas ve diyet ödenmesini gerektirmemekle birlikte kefâret ödenmelidir.⁶⁹ Nitekim Kur'an'da (فإن كان من

⁶⁷ Bk. Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî, *Esne'l-metâlib şerhu Ravzi't-tâlib* (Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 4/191. Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc*, thk. Ali Muhammed Mu'avvaz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 6/6.

⁶⁸ Bk. Mâverdi, *el-Hâvi'l-kebîr*, 14/189. Ayrıca bk. İbnü'r-Rif'a, *Kifâyet*, 16/396-397.

⁶⁹ Ayrıca bk. Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab*, 17/460.

قَوْمٌ عَدُوٌّ لَكُمْ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَتَحْرِيرِ رَقَبَةٍ⁷⁰ buyrulmaktadır. Bu âyet kefarete ödeme yükümlülüğüyle ilgilidir.

c) Müslüman olduğu kesin olarak bilinmeyen canlı kalkanın kasıtlı olarak öldürülmesi durumunda kısas gerekmez. Çünkü kısasın düşmesini gerektirecek şüphe unsuru mevcuttur. Ancak diyet ve kefarete ödenmelidir. Konuyla ilgili Ebû İbrahim el-Müzenî'nin (ö. 264/878) değerlendirmesi ise müslüman olduğu bilinmediği için sadece kefarete gerekir, diyet gerekmez şeklindedir.

d) Müslüman olduğu kesin olarak bilinen canlı kalkanın kasıt olmaksızın öldürülmesi durumunda kısas gerekmez, kefarete gerekir. Diyetin gerekliliği hususunda ise iki görüş vardır:

d.1) Öldürmenin gerçekleştiği mekânın dâru'ş-şirk özelliğine sahip olması müslümanın kanının dökülmesini mubah kıldığı için diyet gerekmez.

d.2) Canlı kalkanın müslüman oluşu kanının dökülmesini haram kıldığı için diyet ödenmelidir. Buradaki diyet, âkilenin yüklendiği hâtâen öldürme diyetidir.

4. Hanbelî Mezhebine Göre Canlı Kalkan

Düşman, kadın ve çocuk gibi öldürülmeleri câiz olmayan birini kalkan edinmişse onlara saldırı yapılması câiz olup düşman savaşçılar doğrudan hedef alınmalıdır. Çünkü Hz. Muhammed (s.a.s.) yanlarında siviller bulunduğu halde düşmana karşı mancınık saldırısında bulunmuştur. Bununla birlikte İslâm ordusunun saldırı yapmaktan kaçınması halinde cihâdın kesintiye uğraması gibi bir durum söz konusudur. Yenilgi korkusu içindeki düşman, müslümanların sivillere saldırmayacaklarını bildiği için onları kalkan olarak kullanacaktır.⁷¹ Başka bir deyimle sivilleri canlı kalkan yapmayı bir savunma veya savaş taktiği olarak kullanacaklardır.

Sıcak çatışma yaşansın veya yaşanmasın saldırı yapılması câizdir. Nitekim Hz. Muhammed (s.a.s.) kalkan yapılan gayrimüslim sivillere yönelik saldırı yapılması için sadece harbin kızıştığı, birebir çatışmaların yaşandığı ortamı dikkate almamıştır.⁷²

⁷⁰ "...Öldürülen, mümin olmakla birlikte size düşman olan bir topluluktan ise mümin bir köle âzat etmek lazımdır..." (en-Nisâ, 92)

⁷¹ Alâüddîn Ebû'l-Hasen Ali b. Süleymân b. Ahmed el-Merdâvî, *el-İnsâf fi ma'rifeti'r-râcîh mine'l-hilâf*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Abdülfettâh Muhammed el-Huluuvv (Kahire: Hicr, 1415/1995), 10/75. İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1417/1997, 13/141.

⁷² Bk. Merdâvî, *el-İnsâf*, 10/75. İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1417/1997, 13/141.

Şayet müslümanlar canlı kalkan olarak kullanılmış ve İslâm ordusuna galip gelmeleri endişesi oluşmamışsa saldırı yapılması câiz değildir. Fakat “müslümanlar saldırı yapmayı bıraktıkları takdirde”⁷³ düşmanın, galip gelmesi yönünde bir endişe oluşmuşsa doğrudan düşmanı hedef alarak saldırı yapılması câizdir. Zaruret bulunmadığı halde saldırı yapıldığında canlı kalkan zarar görürse veya ölürse bu durumda tazminat ödenmelidir. Buna karşın saldırı yapılmasını gerektiren bir zaruret mevcutsa saldırı yapılması câiz olup doğrudan hedef alınan düşman olmalıdır.⁷⁴ Bu noktada mezhep fakîhleri İslâm ordusunun, düşmanın saldırısından etkilenmeme veya müslüman kalkanlara saldırı yapılmadan düşmana galebe çalma imkânının bulunması ya da savaşın henüz başlamamış olması gibi nedenlere dayanarak zaruret oluşmadığı için saldırı yapılmasının câiz olmadığını ifade etmektedirler.⁷⁵

İbn Kudâme (ö. 620/1223) ödenecek tazminatın niteliği ile yapılan saldırının türü arasında ilişki kurarak şöyle demiştir: “Müslüman birini kalkan yapan düşmana ok atılıp kalkan ölmüşse bu durumda bakılır:

i) Düşman, saldırıya başladıktan sonra müslümanı kalkan yapmış ve müslüman asker de kalkanı öldürmüştü kefarete ödemelidir. Saldıranın âkilesinin ayrıca diyet ödemesi gerekir gerekmediği hususunda iki farklı görüş bulunmaktadır.

ii) Eğer saldırıdan önce müslüman kalkan yapılmışsa saldırı yapılması câiz olmaz. Ancak düşmanın İslâm ordusuna karşı galip geleceğine dair oluşan endişenin ardından müslüman kalkana saldırılır, fakat hedef alınmadığı halde kalkan öldürülürse diyet ödenmesinin gerektiğini savunanlar bulunduğu gibi gerekmediğini savunanlar da bulunmaktadır. Eğer endişe yokken canlı kalkan öldürülmüşse diyet ödenmelidir. Çünkü böyle bir durumda saldırı yapılması câiz değildir.⁷⁶

⁷³ Ebû Bekr Takıyyuddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz İbnü'n-Neccâr el-Fütûhî, *Me'ûne üli'n-nuhâ şerhu'l-Müntehâ'l-irâdât*, thk. Abdülmelik b. Abdilazîz Duheyş (Mekke: Mektebetü'l-Esedî, 1429/2008), 4/343.

⁷⁴ Merdâvî, *el-İnsâf*, 10/76. İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1417/1997, 13/141-142.

⁷⁵ Bk. Ebü'l-Ferec Şemsüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed el-Makdisî İbn Kudâme, *eş-Şerhu'l-kebîr*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Abdülfettâh Muhammed el-Huluvv (Kahire: Hicr, 1415/1995), 10/76.

⁷⁶ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Abdülfettâh Muhammed el-Huluvv (Riyad: Dâru Alemi'l-Kütüb, 1417/1997), 11/521.

Sonuç ve Öneriler

Teknolojinin gelişmesine bağlı olarak hem savaşlarda kullanılan askerî teçhizatlarda hem de savaşların türleri ve niteliklerinde farklılıklar gözlenmektedir. İnsan vazgeçilmez unsur olma bakımından savaşın öznesi olduğu gibi savaşın yıkıcı etkilerine maruz kalma bakımından da savaşın nesnesi konumundadır. Savaşın meşruiyet sınırlarını ve gidişatını belirleyen ise insanın zihniyetidir. Bu zihniyetin kaynağı dinî referanslar olabileceği gibi beşerî ideolojiler de olabilir. Bunları manevî sâik olarak adlandırmak mümkündür.

Manevî sâiklerin insana bakışı, özellikle savaş olgusu çerçevesinde düşmana bakışı savaşın gidişatını önemli ölçüde belirlemektedir. İslâmî referanslara bakıldığında savaş hiçbir zaman karşı tarafın topyekûn ortadan kaldırılmasının bir aracı olarak görülmemektedir. Hz. Muhammed'in (s.a.s.) sünneti de bunun en önemli delilidir.

Hz. Muhammed (s.a.s.) vahiy doğrultusunda savaş hukukunun temellerini atmış ve genel kurallarını belirlemiştir. Fikhî mezhepler de bu belirlemeleri esas alarak kendi usulleri çerçevesinde savaş hukukunu dönemin şartlarına göre geliştirmişlerdir.

Hz. Muhammed (s.a.s.) döneminde karşılaşılmayan, yaşanmayan olgulardan biri de sivillerin canlı kalkan yapılması hususudur. İslâm, fetihler yoluyla Hicaz bölgesinin dışına yayılıp farklı din ve milletler ile karşılaşınca müslümanlar için canlı kalkan olgusu yeni bir durum oluşturmuştur. İslâm meşru amaca ulaşmak için dahi olsa düşmanı durdurmak veya püskürtmek amacıyla sivilleri düşmana karşı canlı kalkan olarak kullanmayı hiçbir zaman bir seçenek olarak kabul etmemiştir. Buna rağmen düşmanın, İslâm ordusunu durdurmak amacıyla sivilleri canlı kalkan yaptıklarına şahit olunmuştur.

Bu yeni durumun hukukî boyutunu ele almak ve çözüm önerileri sunmak mezheplerin önemli faaliyet alanlarından biri olmuştur. Nitekim çalışmamızda da detaylı olarak ele alındığı üzere sadece savaşın kimlere karşı ve nasıl yapılması gerektiğinin hukukî kurallarını tespit etmekle kalmamışlar; özellikle canlı kalkan yapılan masumlara yönelik müslüman askerlerin nasıl davranması gerektiğinin kurallarını da tespit etmişlerdir. Bu kuralların ihlali halinde hangi cezanın uygulanacağını da belirlemek suretiyle savaş hukuku ile ceza hukuku arasında ilişki kurmuşlardır. Bu yönüyle İslâm hukuku diğer hukuklara temâyüz etmektedir.

Konuyu ele alma bakımından mezhepler incelendiğinde canlı kalkan olgusunu en detaylı şekilde ele alıp inceleyen Şâfiî mezhebidir. Ardından

sırasıyla Mâlikî, Hanbelî ve Hanefî mezhebinin geldiği görülmektedir.

Canlı kalkana yönelik meşrû saldırı hususunda Hanefiler, doğrudan hedef alınmamasını tavsiye etme dışında hukukî düzenlemelerde bulunmamışlardır. Saldırı neticesinde canlı kalkan öldüğü veya yaralandığı takdirde öldüren veya yaralayan hakkında cezâî müeyyide belirlememişlerdir.

Diğer mezhepler ise yapılacak saldırının meşruiyetini canlı kalkan yapılan kişinin müslüman olup olmaması, sıcak çatışmanın varlığı, canlı kalkanın düşman tarafından tutulduğu pozisyon gibi hususları dikkate alarak tespit etmeye çalışmışlar ve uygulanacak müeyyide türlerini detaylı bir şekilde ele almışlardır. Bununla birlikte örneğin Mâlikîlerin muhasara altındaki kalede sivillerin, savaşçılarla bir arada bulunması durumunda, Şâfiî mezhebinin ise zimmî veya müste'men durumundaki sivillerin canlı kalkan yapılması durumunda İslâm ordusunun nasıl hareket etmesi gerektiğine yönelik hukukî düzenlemelerde bulunması da ayrıca dikkat çekicidir.

Çalışmadaki diğer örneklerin de gösterdiği üzere fakîhler, kendi dönemlerinin şartlarını da dikkate alarak genelde savaş hukuku özelde ise canlı kalkana yapılacak meşru saldırının çerçevesini en ince ayrıntısına kadar belirlemeye çalışmışlardır. Bu belirlemelerde Hz. Muhammed (s.a.s.) ve raşit halifeler dönemlerindeki uygulamaların büyük etkisinin bulunduğu görülmektedir. Nitekim bu çalışmamızda da mezheplerin konuyla ilgili görüşlerini tespit etmeye çalıştık.

Günümüzde savaşların niteliklerinde farklılıklar görülmektedir. Hz. Muhammed (s.a.s.) ve raşit halifeler döneminde yoğunluklu olarak kara ve kısmen de deniz savaşları mevcuttu. Günümüzde bunlara tüm çeşitleriyle birlikte hava savaşları da eşlik etmektedir. Ayrıca selef döneminde savaşlar çoğunlukla meydan muharebesi veya muhasara şeklinde gerçekleşirken günümüzde şehir savaşları veya meskûn mahal çatışmaları gibi oldukça girift ve problemlili savaş veya çatışma şekilleri mevzubahistir. Bu tür çatışmalarda müslüman veya gayrimüslim sivillerin canlı kalkan yapılması daha yaygın hale gelmiştir. Dolayısıyla böyle bir durumda İslâm ordusunun nasıl hareket etmesi gerektiğine dair düzenlemelerin, mezheplerin belirlediği normlar ve uyguladıkları usuller de dikkate alınarak modern savaş şekilleri bağlamında yeniden tespit edilmesi önem arz etmektedir.

Kaynakça

Aksar, Yusuf. *Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk*. 2 Cilt. Ankara: Seçkin, 6. Basım, 2021.

Algül, Hüseyin. "Gazve". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Ekim 2022. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/gazve>

Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed. *Fethu bâbi'l-İnâye bi şerhi'n-Nukâye*. thk. Muhammed Nizâr Temîm - Heysem Nizâr Temîm. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1. Basım, 1418/1997.

Bakkal, Ali. *İslâm'da Savaşın Meşrûiyet Sebepleri*. İstanbul: Rağbet, 1. Basım, 2018.

Bargu, Banu. "Human Shields". *Contemporary Political Theory* 12/4 (2013), 1-19. https://www.academia.edu/4777379/Human_Shields

Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rûknüddîn Abdümelîk b. Abdillâh b. Yûsuf. *Nihâyetü'l-matlab fi dirâyeti'l-mezheb*. thk. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb. 20 Cilt. Dârü'l-Minhâc, 1. Basım, 1428/2007.

Dalkıran, Müge. *İnsan Hakları Aktivizminde Beden Kullanımı: Gönüllü Canlı Kalkanlar*. Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul Bilgi Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2015. 262

Desûkî, Muhammed b. Ahmed b. Arafe ed-. *Hâşiye'tü'd-Desûkî 'ala'ş-Şerhi'l-Kebîr*. 4 Cilt. Dârü'l-Fikr, ts.

Douillard, Romain. "Human Shields in Contemporary Conflicts". *IRSEM* 112 (2021), 10.

Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd. *er-Redd 'alâ Siyeri'l-Evzâ'i*. thk. Ebü'l-Vefâ el-Afgânî. Haydarabad: Lecnetü İhyâi'l-Ma'ârifî'n-Nu'mâniyye, 1. Basım, ts.

Ezzo, Matthew V. - Guiora, Amos N. "A Critical Decision Point on the Battlefield - Friend, Foe, or Innocent Bystander". *SSRN Electronic Journal*, 1-33. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1090331>

Fusco, Paolo. "Legal Status of Human Shields", 1-36. https://files.studiperlapace.it/spp_zfiles/docs/20050125105209.pdf

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-. *el-Vasît fi'l-mezheb*. thk. Ahmed Mahmûd İbrâhîm - Muhammed Muhammed Tâmir. 7 Cilt. Kahire: Dârü's-Selâm, 1. Basım, 1417.

Gordon, Neve - Perugini, Nicola. "The Politics of Human Shielding: On the Resignification of Space and the Constitution of Civilians as Shields in Liberal Wars". *Environment and Planning D: Society and Space* 34/1 (2016), 168-187. <https://doi.org/10.1177/0263775815607478>

Günarlan, Hüseyin. "Güney Afrika'da İngiliz-Boer Savaşı ve St. Helena Adası'ndaki Boer Esir Kampları". *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/20 (30 Mayıs 2020), 6-26. <https://doi.org/10.34189/asbd.7.20.001>

Hovsepyan, Eduard. "Legality of Attacks Against Human Shields in Armed Conflict". *UCL Journal of Law and Jurisprudence* 6/1 (2017), 168-195. <https://doi.org/10.14324/111.2052-1871.083>

İbn Haldûn, Veliyyüddin Abdurrahmân Muhammed. *Mukaddime*. thk. Abdullah Muhammed Derviş. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru Ya'rib, 1. Basım, 2004.

İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî. *el-Muğnî*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Abdülfettâh Muhammed el-Huluvv. 15 Cilt. Riyad: Dâru Alemi'l-Kütüb, 3. Basım, 1417/1997.

İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî. *el-Muğnî*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Abdülfettâh Muhammed el-Huluvv. 15 Cilt. Riyad: Dâru Alemi'l-Kütüb, 3. Basım, 1417/1997.

İbn Kudâme, Ebû'l-Ferec Şemsüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed el-Makdisî. *eş-Şerhu'l-kebîr*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Abdülfettâh Muhammed el-Huluvv. 30 Cilt. Kahire: Hicr, 1. Basım, 1415/1995.

İbn Şâs, Ebû Muhammed Celâlüddîn Abdullâh b. Necm. *İkdu'l-cevâhiri's-seminê fi mezhebi 'âlimi'l-Medîne*. thk. Hamîd b. Muhammed Ahmer. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, "1423/2003.

İbnü'n-Neccâr el-Fütûhî, Ebû Bekr Takıyyuddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz. *Me'ûne ûli'n-nuhâ şerhu'l-Müntehâ'l-irâdât*. thk. Abdülmelik b. Abdilazîz Duheş. 12 Cilt. Mekke: Mektebetü'l-Esedî, 5. Basım, 1429/2008.

İbnü'r-Rif'a, Ebû'l-Abbâs Necmüddîn Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Ensârî. *Kifâyetü'n-nebîh fi şerhi't-Tenbîh*. thk. Mecdî Muhammed Sürûr Bâslûm. 21 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2009.

İyiat, Bora. *Türk Savaş Sanatı*. Ankara: Kripto, 4. Basım, 2020.

Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân. *ez-Zahîre (fi'l-fikh)*. thk. Muhammed Hacî vd. 14 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1994.

Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân. *ez-Zahîre (fi'l-fikh)*. thk. Muhammed Hacî vd. 14 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1994.

Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-. *Bedâi'u's-sanâi' fi tertîbi's-serâi'*. thk. Ali Muhammed Mu'avvaz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1424/2003.

Marozzi, Justin. *Tamerlane: Sword of İslâm, Conqueror of the World*. Cambridge: Da Capo Press, 1. Basım, 2006.

Mâverdı, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-. *el-Hâvi'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Mu'avvaz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1419/1999.

Melzer, Nils - Durham, Helen. *International Humanitarian Law: A Comprehensive Introduction*. ed. Etienne Kuster. Geneva: International Committee of the Red Cross, 2016.

Merdâvî, Alâüddîn Ebü'l-Hasen Alî b. Süleymân b. Ahmed el-. *el-İnsâf fi ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Abdülfettâh Muhammed el-Huluvv. 30 Cilt. Kahire: Hicr, 1. Basım, 1415/1995.

Müzenî, Ebû İbrâhim İsmâil b. Yahyâ el-. *el-Muhtasar min 'ilmi's-Şâfiî ve min ma'nâ kavlihi*. thk. Ebû Âmir Abdullah Şerefüddîn ed-Dâğıştânî. 2 Cilt. Riyad: Dâru Midrâc, 1. Basım, 1440/2019.

Otto, Roland. "Neighbours as Human Shields? The Israel Defense Forces' 'Early Warning Procedure' and International Humanitarian Law". *Revue Internationale de La Croix-Rouge/International Review of the Red Cross* 86/856 (Aralık 2004), 771-787. <https://doi.org/10.1017/S1560775500180459>

Özdemir, Serdar. "Seriyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Ekim 2022. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/seriyye>

Râfiî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Kazvîni er-. *el-'Azîz Şerhu'l-Vecîz*. thk. Alî Muhammed Ivaz - Âdil Ahmed

- Abdülmevcûd. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1417/1997.
- Rûyânî, Ebü'l-Mehâsin Fahrüislâm Abdülvâhid b. İsmâîl b. Ahmed er-
Bahrü'l-mezheb. thk. Târik Fethî es-Seyyid. 14 Cilt. Dârü'l-Kütübi'l-
İlmiyye, 1. Basım, 2009.
- Schoenekase, Daniel P. "Targeting Decisions Regarding Human Shields".
Military Review.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-. *el-Mebsût*. 31 Cilt. Beyrut:
Dârü'l-Ma'rife, 1409/1989.
- Suğdî, Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Muhammed es-. *en-Nütef fi'l-fetâvâ*.
thk. Salahaddin en-Nâhî. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım,
1404/1984.
- Sur, Melda. *Uluslararası Hukukun Esasları*. İstanbul: Beta, 15. Basım, 2021.
- Süneykî, Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekerıyyâ b. Muhammed b. Ahmed es-.
Esne'l-metâlib şerhu Ravzi't-tâlib. 4 Cilt. Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Şâfii, Muhammed b. İdrîs eş-. *el-Ümm*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2. Basım,
1983.
- Şâfii, Muhammed b. İdrîs eş-. *el-Ümm*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2. Basım, ————— 265
1983.
- Şalaş, Muhammed eş-. "Ahlâkıyyâtü'l-harb fi'l-fıkhî'l-İslâmî". *Câmi'atü'l-
Halîl li'l-Buhûs* 3/1 (2007), 105-140.
- Şerîf, Ahmed İbrahim eş-. *Mekketu ve'l-Medînetu fi'l-câhiliyyeti ve 'ahdi's-Resûl*.
yy: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1985.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-. *el-Asl*. thk.
Mehmet Boynukalın. 455 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım,
1433/2012.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-. *es-Siyerü's-sağîr*.
thk. Mecîd Haddûrî. Beyrut: ed-Dârü'l-Müttehîde, 1. Basım, 1975.
- Şirâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhim b. Alî b. Yûsuf eş-. *el-Mühezzeb fi'l-
fıkhî'l-İmâm eş-Şâfî*. 3 Cilt. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-. *Muğni'l-muhtâc ilâ
ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc*. thk. Ali Muhammed Mu'avvaz - Âdil

Ahmed Abdülmevcûd. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1415/1994.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-. *Câmi'ul-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1. Basım, 1422/2001.

Vâilî, Muhammed b. Hâmid el-. *Buğyetu'l-muktesid şerhu Bidâyeti'l-müctehid*. 16 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1440/2019.

Vestner, Tobias. "Addressing the Use of Human Shields". *Strategic Security Analysis* 8 (2019), 1-20.

Yıldırım, Mustafa. *Mecelle'nin Küllî Kâideleri*. İzmir: Tibyan, 3. Basım, 2012.

Zürkânî, Abdülbâkî b. Yûsuf b. Ahmed ez-. *Şerhu'z-Zürkânî 'alâ Muhtasar-ı Halîl ve ma'ahu el-Fethu'r-rabbânî fimâ zehele 'anhu'z-Zürkânî*. thk. Abdüsselâm Muhammed Emîn. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1422/2002.

"Fransa-Prusya Savaşı". *Vikipedi*, 26 Ekim 2022.
https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=Fransa-Prusya_Sava%C5%9F%C4%B1&oldid=28744782

https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule97, ts. 266
Erişim 09 Kasım 2022.